

MİRZA ABDÜRRAHİM TALİBOV'UN SERÜVENİ

Mehdi GENCELİ*

Özet

Mirza Abdürrahim Talibov (1834-1911), Azerbaycan Türklerinden olup Farsça kaleme aldığı eserleri, İstanbul'da çıkardığı gazete, Rusya ve özellikle İran Türklerinin siyasi hareketlerindeki aktif rolü ile öne çıkmış müessir bir düşünür, etkili bir gazeteci, aynı zamanda da başarılı bir işadamı ve hayırseverdir. Tebriz'de dünyaya gelen Talibov, hayatının önemli bir bölümünü Çarlık Rusyası sınırları içinde bulunan Dağıstan'da geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Hayatının verimli kısmını Çarlık Rusyası sınırları içerisinde geçirmesine rağmen Talibov, Türk-İslâm âlemiyle bağını hiçbir zaman koparmamış, özellikle İstanbul muhitiyle devamlı yakın temaslarda bulunmuş, Farsça kaleme aldığı eserlerini de yine burada neşrettirmiştir. Dönemin İstanbul matbuatında Mirza Abdürrahim Talibov hakkında yazılara tesadüf edilmesi, bahsedilen maddî ve manevî bağın neticesi olarak görülebilir. Bu çalışmada Talibov'un hayatı üzerinde durulmuş, çeşitli kaynaklarda farklı zikredilen, dolayısıyla ihtilafı olan doğum tarihine açıklık kazandırılmış, hem İran hem de Azerbaycan toplumsal ve felsefî düşüncesindeki konumu, basın ve edebiyat tarihindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Talibov'un İstanbul'da gizli olarak çıkardığı ve İran basın tarihinin ilk mizah gazetesi kabul edilen *Şahseven* gazetesi üzerinde de durulmuştur. Ayrıca en çok bilinen ve çoğu İstanbul'da basılan eserleri seçilerek bunlar hakkında bilgi verilmiş, seçilen eserlerin muhtevasından da kısaca bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mirza Abdürrahim Talibov, Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan Edebiyatı, *Şahseven*.

THE ADVENTURE OF MIRZA ABDURRAHİM TALİBOV

Abstract

Mirza Abdürrahim Talibov (1834-1911), an Azeri Turk, wrote his works in Persian. He was an effective thinker and journalist, also a successful businessman and philanthropist who published a newspaper in Istanbul and played an active role on the political movements of Iranian Turks. Talibov was born in Tabriz,

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (İstanbul), mgenceli@gmail.com

spent most of his life in Dagestan within the borders of Russia and died there. Despite the fact that he spent the fruitful times of his life within the borders of Russian Empire, Talibov never broke his connection with Turkish-Islamic world, had close contacts with the intellectual circles of Istanbul and had his works in Persian published here. Encountering writings about Mirza Abdurrahim Talibov in the press of that era can be seen as a consequence of the material and spiritual connection that has been mentioned. In this study, Talibov's life is elaborated, his controversial birthdate which is mentioned differently in various sources is clarified, his place in social and philosophical thought in both Iran and Azerbaijan and in the history of media and literature is tried to be identified. Also, the newspaper, *Şahseven* that is accepted as the first humor newspaper he secretly published in Istanbul is brought out in this study. His best known works which were mostly published in Istanbul are selected, information about them is given and their content is briefly mentioned.

Keywords: Mirza Abdürrahim Talibov, Azerbaijan Turks, Azerbaijan literature, *Şahseven*.

Giriş

Sovyetler Birliği'nin çökmesi, birliğin bünyesinde yaşayan Türk topluluklarının sosyal bilimler alanında geçerli olan çalışma parametrelerini yeniden gözden geçirme ihtiyacını doğurmuştur. Sovyetler Birliği zamanında yapılan bilimsel araştırmalar, resmî ideolojinin tayin ettiği çizginin dışına çıkamamış, belirli alanlara hapsolmek zorunda bırakılmıştır. Rejimin makbul gördüğü konu ve şahıslar üzerine defaatle kapsamlı çalışmalar yapılmış, tasvip edilmeyenlere ise ya hiç yer verilmemiş ya da kısmen temas edilmiştir. Makbule yakın ve tahrife müsait olanların fikirleri ise "onarılarak" resmî ideolojinin öngördüğü alanın içerisine çekilmeye çalışılmıştır. Birliğin çöküşü, sosyal bilimlerde hegemonya kuran zihniyetin iflâsını doğurmuş; lakin bu sefer de yeni ilmi yöntemlerin ve araştırma tekniklerinin eksik oluşu, bütün iyi niyetli çabalara rağmen, eski alışkanlıkların ve yerleşik paradigmanın devam etmesine engel olamamıştır. Son yıllarda millî mirası ilmi ölçütlerle tetkik adına birtakım ilerlemeler kaydedilmişse de başta Arap harfli metinlerin okunması konusu olmakla birlikte ciddi eksikliklerin devam ettiğini söylemek mümkündür.

Özellikle Marks ve Lenin'in formüle ettiği varlığın materyalist yorumunu esas alan Sovyet ideolojisi, dinleri kendi varlığına tehdit olarak görmüş, bu sebeple her türlü dinî temayülü toptan bertaraf etmek için ciddi bir mesai harcamıştır. Bunu yaparken XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında yaşamış Müslüman aydınların dini hurafelerden, batıl inançlardan, cahil ve sahte din adamlarından temizleyerek toplumu aydınlatma gayretlerini de geniş ölçüde kullanmıştır. Mirza Ali Ekber Sabir, Muhammed Hâdi, Abbas Sihat ve Kafkasyalı diğer birçok edibin hurafeler, cahil din adamları ve dindarlık aleyhinde yazdıkları, Sovyet zamanında din aleyhtarlığı olarak lanse edilmiş, topluma bu yönde mesaj verilmeye çalışılmıştır. Sovyet döneminde fikirlerine kısmen de olsa başvuru olan isimlerden biri de Tebriz doğumlu Mirza Abdürrahim Talibov'dur. Hurafelerle etkin mücadelesi ve özellikle İran Meşrutiyetini desteklemiş olması, Sovyet döneminde Talibov'un araştırılmaya değer biri olarak görülmesini sağlamıştır. Mutaassıp çevrelerce tekfir edilmesi de Sovyet zamanında Talibov'un ilgi görmesinin etkenleri arasında sayılabilir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyıl başlarında yaşamış olan Mirza Abdürrahim Talıbov, İran ve Azerbaycan'ın felsefi ve toplumsal düşüncesinde önemli yeri olan bir düşünür, basın ve edebiyat tarihi üzerinde etkili olmuş bir yazar ve gazetecidir. Bunların yanı sıra Talıbov, hayırsever bir işadamı ve siyasetçi olarak da öne çıkmaktadır.

I. Hayatı

Bazı yayınlarda “Neccarzâde-i Tebrizi” veya “Ebû Tâlibzâde” olarak da geçen Mirza Abdürrahim Talıbov, 1834 yılında Tebriz’de Ebû Tâlib adlı bir marangozun oğlu olarak doğmuştur. Burada hemen vurgulamak gerekir ki, Mirza Abdürrahim’in doğum tarihi çeşitli yayınlarda farklılık göstermektedir. Bu yayınlardan bazılarının, zikredilen farklı tarih için bir kaynak göstermedikleri de göz önünde bulundurulursa yazım hatasına yol açtıkları kuvvetle muhtemeldir ve her halükârda üzerinde durulmasına gerek yoktur. Fakat bazı yayınlarda iddia edilen 1855 tarihinden biraz bahsetmek yerinde olacaktır.

Azerbaycan edebiyatı tarihinin araştırılmasında istisnâî bir rolü ve hizmeti bulunan Feridun Bey Köçerli, döneminin pek çok edibi gibi Mirza Abdürrahim’e de bir mektupla müracaat ederek ondan özgeçmişini istemiştir. Köçerli, aldığı kısa özgeçmiş Azerbaycan edebiyatı tarihine dair çalışmasına dâhil etmiştir. Çalışmanın, yazarının vefatından altı yıl sonra yayımlanan ikinci cildinde şu bilgiye rastlıyoruz: “İki sene bundan önce fakir, ol cenaptan onun seyr-i sülûküne dair bir pâre malûmat istemiştir ve ol dahi büyük iltifat edip göndermiştir. Biz dahi burada naklediyoruz: Adım Abdürrahim, babam Ebû Tâlib Neccar, doğduğum yer Tebriz, 1855 milâdî...”¹

İlk başta oldukça sağlam görülen bu kaynaktan hareketle pek çok yerde Mirza Abdürrahim’in doğum tarihi 1855 olarak zikredilmiştir. Hatta İran’ın nüfuz sahibi imzalarından pek çoğunun da bu tarihi aktardıkları görülür. Öyle ki Mirza Abdürrahim ile eskiden beri tanışan, hatta bir dönem *Gencîne-i Fünûn* adlı bir gazete de çıkarmış olan Muhammed Ali Terbiyet dahi aynı hataya düşmekten kurtulamamıştır. Oysa 1855 tarihinin doğru olamayacağını gösteren ve Mirza Abdürrahim’in 1834’te doğduğuna işaret eden pek çok karine vardır.

Öncelikle, Köçerli’nin Azerbaycan ediplerinin özgeçmişlerini 1903-1908 yılları arasında topladığı kesin olarak bilinmektedir ve yukarıda zikredilen özgeçmişin sonunda Mirza Abdürrahim şöyle yazmıştır: “Sinnim 69 şemsîdir.” Bu itibarla, Mirza Abdürrahim’in 1855 yılında doğduğu kabul edilirse, Köçerli’nin aynı özgeçmişini 1924 yılında aldığı ve 1926 yılında yayımladığı sonucu çıkar. Oysa Köçerli’nin vefat tarihi 1920’dir. Öte yandan, Mirza Abdürrahim’in birtakım eserlerinden hareketle doğum tarihini belirlemek mümkün olmaktadır. Örneğin 1894 yılında yayına hazırlayarak 1895’te İstanbul’da yayınlattığı *Sefîne-i Tâlibî*’nin ikinci cildinde yazar, şöyle demektedir: “Hâlihazırda 60 yaşım olmasına rağmen, görüyorum ki yedi yaşlı çocuk kadar ilmim yoktur.”²

1 Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri II*, Bakü 1926, s. 196-197.

2 Mirza Abdürrahim Ebû Tâlibzâde, *Sefîne-i Tâlibî II*, İstanbul 1895, s. 32.

Mirza Abdürrahim'in 1834 yılında doğduğu, birtakım yakın arkadaşlarının hatıratlarından ve vefatını müteakip çeşitli gazete ve dergilerde çıkan yazılardan da anlaşılmaktadır; fakat bunları teker teker zikretmeye lüzum görmüyoruz. Nitekim Köçerli'nin yukarıda değinilen çalışmasının sonraki neşirlerinde de 1855 tarihine ilişkin şu notun düşünüldüğü görülmektedir: "Son araştırmalarda Talıbov'un tevellüt tarihi 1834, vefat tarihi 1911, Mart'ın 10'u olarak gösterilmektedir."³

İlk eğitimi doğduğu Tebriz'de alan Mirza Abdürrahim, Farsça ve Arapçayı mükemmel surette öğrenmiştir.⁴ Tebriz'de bulunduğu yıllarda çeşitli dinî toplantılara katılmış ve tartışmalara girmiştir. Bu toplantılarda hurafelere karşı sert bir şekilde mücadele ettiği bilinmektedir. Zamanla mücadelesini siyasî zemine taşıyan Mirza Abdürrahim, daha sonra Rusya'ya (Tiflis'e) gitmiştir. Mirza Abdürrahim'in Rusya'ya gidiş tarihi ve nedeni de çeşitli kaynaklarda farklılık göstermektedir. Bazı kaynaklarda, çok gençken yaklaşık olarak 15-16 yaşlarında bulunduğu sırada Rusya'ya gittiği söylene de hayat hikâyesinden bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Mirza Abdürrahim'in Rusya'ya gittiği sırada aşağı yukarı 30 yaşında bulunduğu bilgisi gerçeğe daha uygundur. Bugüne kadar yazılan hâl tercümelerinin en mufassallarından biri olan ve Mirza Abdürrahim'in hayat hikâyesinin araştırılması açısından değerli bir kaynak hükmünde bulunan "Talıbov'un Muhtasar Tercüme-i Hali" adlı makalede de "30 sinninde olan zaman Tiflis'e teşrif ettiği" bildirilmektedir.⁵ Mirza Abdürrahim, Tiflis'te öncelikle Rusçayı ve Rus edebiyatını öğrenmiştir. İngilizce ve Fransızca bildiği de kaynaklarda ifade edilir.

Mirza Abdürrahim, eğitiminin ardından bir süre Tiflis'te Mehmedali Han Şeybanî ile beraber çalışmıştır. Şeybaniler soyundan geldiği iddia edilen bu zat da İran'dan Rusya'ya göç edenlerden olup Rusya'ya geldikten sonra İbrahimbeyov soyadını almıştır. Mirza Abdürrahim, Mehmedali Han'ın özel posta ve yol yapımı şirketlerinde çalışmıştır. Burada kazandığı deneyimleri daha sonra kendi şirketlerinde kullanacaktır. Nitekim öncelikle bir yol yapım şirketi kurarak Mehmedali Han'dan bağımsız çalışmaya başlamıştır. *Yeni Hakikat* gazetesindeki hâl tercümesinden, döneminin ünlü Kafkasya - Stavropol otomobil yolunu Mirza Abdürrahim'in yaptırdığını öğreniyoruz.⁶

Mirza Abdürrahim Tiflis'te fazla uzun kalmamış, oradan Dağıstan'ın Hasavyurt kentine, ardından da o dönemde Dağıstan'ın merkezi konumunda bulunan Demirhan-Şura'ya geçmiştir. Dağıstan'da bulunduğu yıllarda ticaretle iştigal etmiş ve bu işte büyük başarı elde etmiştir. Ticaret dışında Dağıstan'ın çeşitli kent ve kasabalarında 7 özel posta dağıtım şirketi ve 4 kerpiç fabrikası kurmuştur.

Hayatının sonuna kadar Demirhan-Şura'da ikâmet eden Mirza Abdürrahim'in uzun süreli üç seyahate çıktığı bilinmektedir. Mirza Abdürrahim 1888'de İstanbul'a, 1896'da Mekke'ye, 1901-1902 yıllarında da Berlin'e gitmiştir. Bu seyahatlerinde gittiği yerlerin kültürel ve ekonomik yaşamıyla, halkın gelenekleriyle yakından ilgilenmiş ve gelecekte eserlerinde kullanmak üzere

3 Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı II*, Avrasiya Press Yayınları, Bakü 2005, s. 451.

4 "Talıbov Mirza Abdürrahim", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi IX*, Bakü 1986, s. 133-134.

5 "Talıbov'un Muhtasar Tercüme-i Hâli", *Yeni Hakikat*, no. 33, Bakü 3 Mayıs 1911.

6 "Talıbov'un Muhtasar Tercüme-i Hâli", *Yeni Hakikat*, no. 33, Bakü 3 Mayıs 1911.

bolca malzeme toplamıştır. Bunun dışında, yine gittiği yerlerde İrandan göç etmiş olanlarla, Kafkasya ve Anadolu Türkleriyle irtibat kurmaya çalışmıştır. Berlin seyahatinde Batı'yı daha iyi tanıma fırsatı bulmuştur. Eserlerinde Batı'nın teknik ve sanayi üretimi açısından gelişmesine karşılık ahlâksızlık, zulüm ve sömürü yuvası olduğuna dair bildirdiği görüşler, Berlin seyahatinde yaptığı gözlemlerinin bir sonucudur.

Mirza Abdürrahim, İstanbul'da bulunduğu sırada (1888) arkadaşlarıyla beraber *Şahseven* adlı gizli bir gazete çıkarmıştır. *Şahseven*, İran hükümetini sert dille eleştiren bir mizah gazetesidir. Gizli yayımlandığı için 300 nüshayla sınırlı kalan gazete, zarflar içinde mektup süsü verilerek İran'ın belli başlı din ve devlet adamlarına, büyük tüccarlarına gönderilmiştir. Yayın yerinin tespit edilmesini önlemek amacıyla gazete çoğu zaman Paris ve Londra gibi Avrupa kentlerine gönderilmiş, İran'daki adreslere buradan postalanmıştır. Edward Browne, Mirza Muhammed Ali Han Terbiyet'in *Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran der-Devr-i Meşrutiyet* adlı eserinin yazmasına dayanarak hazırladığı çalışmasında *Şahseven* gazetesi hakkında yukarıdaki bilgileri verdikten sonra, sahip olduğu bir nüshanın üzerinde "40 yılda bir yayımlanır" notu bulunduğunu da aktarmıştır.⁷ *Şahseven*, İran basınında ilk mizah gazetesi olarak kabul edilmektedir.⁸ Öte yandan araştırmacılar, bu gazetenin Azerbaycan basın tarihindeki rolüne de değinmişlerdir. *Şahseven*'i hatta *Molla Nasreddin*'in selefi olarak kabul edenler dahi vardır: "Gazete hem içeriği, hem de biçimiyle *Molla Nasreddin* dergisine çok benzemektedir. Bu nedenle Azerbaycan matbuatı tarihinde bu gazeteyi *Molla Nasreddin* dergisinin selefi olarak değerlendirebiliriz."⁹

1907 yılında İran'ın ilk Millet Meclisi'ne Tebriz'den aza seçilmekle beraber, meşrutiyetle monarşinin bir arada olamayacağını söyleyen Mirza Abdürrahim, Meclis'e gitmeyi reddetmiştir. Bu kararını ve gerekçesini 20 Şubat 1907'de Meclis'e çektiği uzunca bir telgrafla bildirmiştir. Mirza Abdürrahim'in telgrafı İrandaki büyük bir yankı uyandırmış ve o, İran'ın din adamları tarafından tekfir edilmiştir. Talibov'un tekfir edilmesi özellikle Azerbaycan basınında hemen yankı bulmuştur. Azerbaycan basınında Talibov'un kâfir ilân edilmesinin büyük bir haksızlık olduğu, kendisinin memleketi ve halkı önündeki hizmetlerinin asla küçümsenemeyeceği savunulmuştur. Ahmet Ağaoğlu da tekfir edilen Mirza Abdürrahim'i savunanlar arasındadır. Ağaoğlu, "cümle İran'ın vücudu ile ıftihar ettiği", "elli yıldan beri vurduğu nâkus-ı feryâd ü dâd ile İran'ın uyanmasına sebep olan" Mirza Abdürrahim'e haksızlık yapıldığı kanısındadır.¹⁰ Ali Bey Hüseyinzâde de Mirza Abdürrahim'in eserinden hareketle "Mesâilü'l-Hayât" adını verdiği makalesinde Mirza Abdürrahim'i savunmakla beraber, bir zamanlar İbn Sînâ'nın da kâfir ilân edildiğini anımsatır.¹¹ Daha önce İran'ın Moskova elçiliğinde memur olan ve İran rejimine muhalefeti nedeniyle ülkesine dönmeyi reddeden Seyyid Cemaleddin-i İsfahanî de *Tâze Hayat*

7 Edward G. Browne, *Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914, s. 106-107.

8 Enver Uzun, *Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002)*, Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon 2002, s. 183.

9 Mirali Manafî, *Mirza Abdurrahim Talibov*, Bakü 1977, s. 153.

10 Ahmed Bey Ağayev, "Bir Pir", *İrşâd*, no. 47, Bakü 18 Mart 1907.

11 Ali Bey Hüseyinzade, "Mesâilü'l-Hayat", *Fuyûzât*, no. 13, Bakü 24 Mart 1907, s. 193.

gazetesinde yayımlattığı bir mektubunda Mirza Abdürrahim'i tekfir edenlerin hayatta her türlü alçaklığı yapan insanlardan olduklarını söylemiş ve Talibov'u savunmuştur.¹²

Talibov, eserleri yanında hayırseverliğiyle de ön plana çıkmıştır. Dağıstan'da hem hayır kurumlarına hem de kültür ve eğitim faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Rusya Kızılay Cemiyeti Dağıstan Şubesi'nin, Dağıstan Eğitim Şurası'nın çalışmalarına yakından katılmıştır. Hasavyurt'ta bulunduğu sırada buradaki İranlılar için bir cami, bir de okul yaptırmıştır.¹³ Demirhan-Şura'da büyük bir arsa alarak üzerinde Avrupalı tarzda çok güzel bir konak yaptıran Mirza Abdürrahim, burada misafirler için özel bir bölüm ayırmış ve özellikle İrandan gelen pek çok misafirini uzun süre konağında ağırlamıştır. Aynı konakta misafir olan Azerbaycanlı yazar ve gazeteci Haşim Bey Vezirov, burada haftalarca, hatta aylarca kalmamış “muharrir, edib, siyasetçi ve ârif”in az bulunacağını söyledikten sonra, Mirza Abdürrahim'in kendi dilinden konağının bu bölümünü “makarr-ı urefâ” olarak tanımlamıştır.¹⁴ 1894 yılında Tebriz'de rüştiye açılınca, Mirza Abdürrahim bir miktar para ile beraber İstanbul'da basılan *Kitâb-ı Fizik yâ Hikmet-i Tabiiye* adlı kitabından 200 tane bu okula göndermiştir.¹⁵

Bakü'de çıkan *Işık* dergisinde Talibov'un vefatı üzerine yayımlanan bir yazıda şöyle denilmektedir: “Dağıstan ve alelhusus merkez-i Dağıstan olan Demirhan-Şura ahali-i İslâmiyesi yetim ve hâmisiz kaldı.”¹⁶ XX. yüzyıl başlarında Demirhan-Şura'da açılan ilk kız gimnazyumunun yapılmasında da Mirza Abdürrahim'in büyük maddî katkısı olduğu bilinmektedir.

Mirza Abdürrahim'in hanımı Hanbika de döneminde hayırsever bir kadın olarak tanınmıştır. Örneğin Tiflis'te kaynak yokluğu nedeniyle yapımı yarım kalan bir imaretin tamamlanması için yardım toplanır. Tiflis'te yayımlanan *Şark-ı Rus* gazetesi yardım edenlerin isimlerini ve verdikleri parayı bir liste hâlinde yayımlamıştır. Listenin birinci sırasında Mirza Abdürrahim Talibov'un, ikinci sırasında ise eşi Hanbika Hanım'ın ismi bulunmaktadır.¹⁷ 1907 yılında Gence'de yaşanan kıtlık sırasında bölge halkına yardım edenler arasında Hanbika Hanım'ın da bulunduğunu yine gazetelerden öğreniyoruz.¹⁸ İlginçtir ki, Azerbaycan edebiyat tarihinde özel bir yeri bulunan Celil Memmedguluzade, hayırseverliğiyle bunca ünlenen Talibov'u tam tersi bir iddia ile eleştirmiştir. Memmedguluzade *Molla Nasreddin* dergisinde yayımlattığı “Millet Kurbanları” adlı yazısında Talibov'un kitaplarını normal fiyatın çok üzerinde sattırıldığını ve kendisinin İran'ın en önde gelen devlet adamlarından asla geri kalmayan bir lüks içinde yaşadığını söylemiştir.¹⁹

Mirza Abdürrahim 10 Mart 1911'de Demirhan-Şura'da vefat etmiştir. Mirza Abdürrahim'in vefatı, eşi Hanbika Hanım'ın hemen hemen bütün tanıdık ve dostlara çektiği telgraflar sayesinde

12 Seyyid Cemaleddin-i İsfahani, “Moskof Mektubu”, *Tâze Hayat*, no. 14, Bakü 18 Nisan 1907.

13 Manafi, s. 58.

14 Haşim Bey Vezirov, *Sedâ*, no. 48, Bakü 28 Şubat 1911.

15 Manafi, s. 119.

16 Mustafa Bey Alibeyov, “Mirza Abdürrahim Talibov'un Vefatı”, *Işık*, no. 7, Bakü Mart 1911.

17 *Şark-ı Rus*, no. 1, Tiflis 30 Mart 1903.

18 *Tâze Hayat*, no. 8, Tiflis 9 Nisan 1907.

19 Celil Memmedguluzade, “Millet Kurbanları”, *Molla Nasreddin*, no. 21, 26 Mayıs 1907.

hızla duyulmuş ve özellikle Azerbaycan basınında hemen yankı bulmuştur. Haşim Bey Vezirov, Mirza Abdürrahim'in vefatını, hemen ertesi günkü *Sedâ* gazetesinde şu sözlerle duyurmuştur: "Dün Demirhan-Şura'dan aldığımız telgraf, (...) elli yıldan beri Kafkasya'mızda sükûnet eden en meşhur edip, filozof, siyasetçi ve şairlerimizden addolunan Hacı Molla Abdürrahim Talibov'un vefatı haberini veriyor."²⁰

Mirza Abdürrahim'in vefatını müteakip günlerde yine *Sedâ* gazetesinde, bir vakitler Talibov'un verdiği bursla eğitim almış olan ve Demirhan-Şura'da okul müdürlüğü yapan Seyyid Muhammed Takizade'nin kaleminden çıkan "Vefat-ı Üstâd veya Feryâd-ı Şâkird" adlı bir yazı yayımlanmıştır. Burada Mirza Abdürrahim, "İran'ın terakki ve teali yolunun mücahitlerinden en azimi" ve "tarafdar-ı İslâm meselesinin en ciddî kahramanı" olarak tanımlanmıştır.²¹

Azerbaycan'da yayımlanan *Yeni Hakikat*, *Işık*, *Yeni Fuyûzât* gibi gazete ve dergilerde de Mirza Abdürrahim'in vefat haberine yer verilmiştir. Aynı haberlere Dağıstan ve İran'ın gazete ve dergilerinde de rastlanmaktadır.²² Talibov'un ölümü Türkiye basınında da yankı bulmuştur. O sırada Türkiye'de bulunan ve aslen Azerbaycan Türklerinden olan Mehmed Hâdi, Talibov'un ölümü üzerine *Tanin* gazetesinde yayımlattığı bir yazısında onu "evkat-ı hayatının kısım-ı a'zamını mücâhedât-ı tahririye ve muhabbet-i vataniye uğrunda ifnâ eden, kör milletine bir nigâh-ı intibâh bahşetmek emel-i mübecceliyle iki gözlerini fedâdan çekinmeyen"²³ bir insan olarak nitelemiştir. İstanbul'da yayımlanan *Şems* gazetesi de Mirza Abdürrahim'in vefatı haberini vermiş ve "İran edebiyatından parlak bir yıldızın söndüğünü" anlatmıştır.²⁴

II. Sanatı

Eserlerini Farsça yazmış olmasına rağmen Mirza Abdürrahim Talibov, hem milliyet itibarıyla Azerbaycan Türklerine mensuptur hem de İran toplumsal ve felsefi düşüncesi, basın ve edebiyat tarihi üzerindeki etkisi kadar, belki bundan fazla, Azerbaycan toplumsal ve felsefi düşüncesini, basın ve edebiyat tarihini etkilemiştir. Bildiği diller sayesinde bu dillerde mevcut edebiyatı çok iyi takip ettiği anlaşılan Talibov, okuduklarından belirli ölçüde etkilenmiş, öte yandan hayatının çok önemli bir bölümünü geçirdiği Rusya'da mevcut siyasi ve felsefi hareketlere karşı da kayıtsız kalmamıştır. Fakat edebiyat tarihçileri Talibov üzerinde en büyük tesiri Azerbaycan edebiyatında ilk tiyatro eserlerinin yazarı, Azerbaycan'ın toplumsal ve felsefi düşüncesinde özel bir yeri olan Mirza Fethali Ahundov'un icra ettiği hususunda ittifak hâlinde dirler.

Talibov'un Mirza Fethali Ahundov'un takipçisi olduğunu ilk ortaya koyanlardan biri Azerbaycan edebiyatı tarihinin araştırılmasında istisnâ rolü bulunan Prof. Mir Celal Paşayev'dir. Paşayev, 1945 yılında yazdığı "Ahundov'un Farsça Yazan Öğrencileri" adlı makalesinde Talibov'dan

20 Haşim Bey Vezirov, *Sedâ*, no. 48, Bakü 28 Şubat 1911.

21 Seyyid Muhammed Takizade, "Vefât-ı Üstâd veyâ Feryâd-ı Şâkird", *Sedâ*, no. 52, Bakü 6 Mart 1911.

22 Manafî, s. 25.

23 Mehmed Hâdi, "Şarkta Bir Sitâre-i Edebin Ufûlü", *Tanin*, no. 930, İstanbul 5 Nisan 1911.

24 *Şems*, no. 8, İstanbul 23 Nisan 1911.

genişçe bahsetmiştir. Bu makalede Talibov, Ahundov'un "taklitçisi ve tebligatçı öğrencisi" olarak değerlendirilmiştir.²⁵

Azerbaycan'da Talibov üzerine bir doktora tezi yazan ve daha sonra Talibov'un en iyi araştırmacılarından biri olan Mirali Manafi de Mirza Abdürrahim'i "Ahundov'un toplumsal görüşlerini en sadakatle devam ve inkişaf ettirenlerden biri"²⁶ olarak nitelemiştir. Diğer yandan, "Azerbaycan ve İran'da toplumsal düşüncenin şekillenmesinde ve gelişmesinde Talibov'un özel bir rolü bulunmaktadır."²⁷ Özellikle İran Meşrutiyetine (1905-1911) yol açan düşüncelerin şekillenmesinde Talibov'un önemli bir rolü olmuştur ve etkilediği kişilerin başında Şeyh Muhammed Hıyabanî (1879-1920) gelmektedir.

Hıyabanî XX. yüzyıl başlarında İran devriminin ve Güney Azerbaycan'da millî bağımsızlık hareketinin en önemli isimlerinden biridir. Hıyabanî hakkında bir kitap yazan araştırmacı Gulam Memmedli, Mirza Abdürrahim'in Hıyabanî üzerindeki etkisinden bahsederken şunları söylemektedir: "XX. yüzyılın eşliğinde Kafkasya'da ve İran Azerbaycanı'nda büyük şöhret kazanan maarifçi Abdürrahim Talibov'un da genç Hıyabanî'ye büyük tesiri olmuştur. Hıyabanî o sırada Demirhan-Şura'da yaşayan Talibov ile görüşmüş ve uzun zaman onun sohbetlerinden istifade etmiştir. Talibov, Hıyabanî'nin gelecek fikri inkişafına istikamet veren şahıs olmuştur."²⁸ Mirali Manafi de Mirza Abdürrahim hakkındaki çalışmasında, Hıyabanî'nin yakın silah arkadaşlarından biri olan Zeynelabidin Kıyamî'den duyduklarını anlatırken Hıyabanî'nin bütün konuşmalarında kendini Talibov'un öğrencisi olarak tanıttığını, Talibov'a sıkça atıfta bulunduğunu söylemiştir.²⁹

Mirali Manafi'nin, Talibov'un İstanbul'da gizli olarak çıkardığı *Şahseven* gazetesini *Molla Nasreddin* dergisinin sefeli kabul etmesi, Talibov'un Azerbaycan toplumsal düşüncesi ve basın tarihi üzerindeki etkisini gösteren karinelere biridir. *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi* de Talibov'un *Sefine-i Tâlibi* adlı eserini "Azerbaycan edebiyatında çocukların hayatından bahseden ilk kitap"³⁰ olarak takdim etmiştir. Yine Mirali Manafi, Talibov'u "Azerbaycan'da ve İran'da Avrupa üslûbunda yazılmış ilk romanın müellifi"³¹ olarak tanıtır.

Mehammed Hâdi de Mirza Abdürrahim Talibov'un ölümü üzerine İstanbul basınında yer alan yazısında Talibov'un Türklüğünü ön plana çıkarmıştır: "Bu zât aslen Azerbaycan Türklerinden olup Türklüğe ve Türklere olan derece-i muhabbetinden, âsârının hangi yerinde 'Âl-i Osman' ünvân-ı zî-şânî görülürse zamîme olarak: 'Nasara'r-Rahmân' cümle-i cemîleleri de görülmemek kabil değildir."³²

25 Mir Celal Paşayev, "Ahundov'un Farsça Yazan Öğrencileri", *M. F. Ahundov Hakkında Makaleler*, Bakü 1962, s. 236.

26 Manafi, s. 65.

27 "Talibov Mirza Abdürrahim", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, IX, Bakü 1986, s. 133.

28 Gulam Memmedli, *Hıyabanî*, Uşaggençeşir Yayınları, Bakü 1949, s. 21.

29 Manafi, s. 146.

30 "Talibov Mirza Abdürrahim", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, IX, Bakü 1986, s. 133.

31 Manafi, s. 65.

32 Mehmed Hâdi, "Şarkta Bir Sitâre-i Edebin Ufûlü", *Tanin*, no. 930, İstanbul 5 Nisan 1911.

Talıbov'un eserlerini Farsça yazması konusuna gelince, bunu İran'ın tamamına, özellikle memleketinin aydınlarına ve devlet adamlarına, toplumun ileri gelenlerine daha kolay ve kısa yoldan ulaşmak için yaptığı açıktır. Köçerli, bu hususa şöyle değinmiştir: "Gerçi Mirza Abdürrahim cenapları, milliyet cihetince Azerbaycan Türklerine mensuptur ve Türk lisanı onun dilidir, veli bu dil İran'ın merkezinde bu âhir vakitlere kadar gayr-i mütedavil olduğu için ol cenap dahi öz eserlerini Fars dilinde yazmıştır... Cenap Mirza Abdürrahim Şeyh Talıbzade'nin tamâmî-i eserleri Fars dilinde olduğuna binaen, onların hakkında okurlarımıza tafsilen malûmat vermekte âciziz ve bu iş bizim teklifimizden hâriçtir. Ama cenap musannif özü Azerbaycan oğlu olmağına göre ve kitaplarının tamâmîsi Farslarla beraber Azerbaycan Türklerinin terakki ve tealisine sebep düşmeğe binaen, onların hakkında bilmerre sükût etmek de sevap değil."³³ Mehmed Hâdi de Talıbov'un Farsça yazmasını eserlerini yalnızca halk için değil, İran'ın devlet büyükleri için de yazmış olmasına bağlamaktadır.³⁴

Büyük bir vatansever olan Talıbov'un İran'ın tamamının kaderini düşündüğü şüphesiz de özellikle memleketini, her zaman Güney Azerbaycan Türklerinin başkenti konumunda bulunmuş olan Tebriz'i daha fazla sevdiği ve düşündüğü de açıktır. Nitekim İran'ın devlet adamlarından birine gönderdiği 1898 tarihli mektupta Talıbov şöyle yazmaktadır: "Vatanım, alehusus öz memleketim Tebriz hakkında ne olumlu iş yapmak isterseniz beni de ortak ediniz, ben vatanım için her türlü fedakârlığa hazırım."³⁵

Talıbov, Rus araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Konstantin Çaykin *Modern İran Edebiyatı Hülâsası* adlı eserinde Talıbov'un özellikle *Sefîne-i Tâlibî* eseri üzerinde durmuş, bu eseri çocuk edebiyatının en iyi örneklerinden biri olarak değerlendirmiştir.³⁶ Talıbov'un ismi, XX. yüzyılın ortalarında Moskova'da yayımlanan *Felsefe Tarihi* kitabına da girmiştir. Kitapta Talıbov'un felsefi görüşleri geniş bir şekilde anlatılmış ve analiz edilmiştir.³⁷

III. Eserleri

Mirza Abdurrahim Talıbov'un kitap halinde basılan eserlerinden en önemlileri şunlardır:

el-Himâr Yahmilü Esfâr: İlk baskısı 1888 yılında yapılan kitabın adı Farsçadan tercümede "Kitap yüklü eşek" anlamına gelir. Fakat bu ilk baskıda kitabın ne yazarı ne de yayın yeri gösterilmiştir. 1904'te Tahran'da yapılan tekrar baskıda da eserin yazarı hakkında bilgi verilmemiştir. Bu yüzden mezkûr eserin kime ait olduğu, edebiyat tarihçileri arasında tartışma konusu olmuştur. Talıbov'un, bu eseri Avrupa edebiyatından serbest çevirdiğini savunanlar olduğu gibi, telif ettiğini savunanlar da bulunmaktadır. Eserin başlarında rastlanan "Bunu Farsçaya çevirmeye gerek gördüm." cümlesi, kitabın tercüme olduğunu savunanların başlıca

33 Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü 2005, II, s. 357-358.

34 Hâdi, a.g.e.

35 Mehdi Müctehidi, *Ricâl-i Azerbaycan der-Asr-ı Meşrutiyet*, Tahran 1979, s. 214.

36 Konstantin Çaykin, *Kratkiy Oçerk Noveşey Persidskoy Literaturı*, Moskova 1928, s. 21.

37 *İstoriya Filosoфі IV*, SSCB Bilimler Akademisi Yayını, Moskova 1959, s. 509.

dayanağıdır. Eserin Talıbov tarafından yazıldığı kanısında olanların dayanakları ise şunlardan ibarettir:

1. Eserin yazıldığı tarihi ve coğrafi şartlar altında yazarın, eserin gerçek sahibi olduğunu saklamak istemesi normaldir, nitekim pek çok edebiyat araştırmacısının Talıbov'un üstadı olarak kabul ettiği Mirza Fethali Ahundov'un da ünlü *Kemalüddevle Mektupları* eserinin gerçek müellifi olduğunu bir süre saklamak zorunda kalmıştır.
2. Mirza Abdurrahim Talıbov, diğer tercüme eserlerinin tamamında bunların kime ait olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Oysa *Kitap Yüklü Eşek*'te böyle bir durum söz konusu değildir.
3. Eseri Mirza Abdurrahim Talıbov'un diğer eserleriyle dil ve üslup açısından karşılaştıran araştırmacılar, *Kitap Yüklü Eşek*'in Talıbov'un orijinal eseri olduğu konusunda kesin bir yargıya varmaktadırlar.
4. Mirza Abdurrahim Talıbov'un diğer kitaplarında ve makalelerinde bu eserin kendisine ait olduğuna dair birtakım işaretler bulunmaktadır.

Her hâlıkârda bu eser, edebiyat tarihinde Mirza Abdurrahim Talıbov'un ilk özgün edebiyat çalışması olarak kabul edilmektedir. *Kitap Yüklü Eşek*, alegorik bir romandır. Eserde ahlâk, idrak ve eğitim konuları ele alınmıştır. Halkın hâkimiyetinin monarşi rejiminden üstün olduğu savunulmuştur.

Kitâb-ı Fizik ya Hikmet-i Tabiiye: Farsça yazılmış bu eser, 1893 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yazar kitabında fizik ve kimya bilimlerinin kendi dönemi için en yeni buluşlarına yer vermiştir. Mirza Abdurrahim'in Rusçadan serbest bir çeviriyle oluşturduğu bu kitabına, anlatılan konulara ilişkin resimler de eklenmiştir. Fizik ve kimya terimlerinden çoğunun Farsçada henüz bulunmadığı bir dönemde oldukça başarılı bir çeviriye imza atan Mirza Abdurrahim, bu eseriyse Farsçaya, hâlen kullanılmakta olan pek çok terim de kazandırmıştır.

Sefîne-i Tâlibî ya Kitâb-ı Ahmed: İki ciltten oluşan bu eser Farsçadır. Birinci cildi 1894, ikinci cildi 1895 yılında İstanbul'da basılmıştır. Yazar bu eserini okul kitabı olarak kullanılmaya uygun bir şekilde yazmıştır. Kitapta Ahmet adlı çocuğun okul öncesi yaşamı ve okul yılları anlatılmaktadır. *Sefîne-i Tâlibî* çocuklar için faydalı bilgiler ihtiva etmekle beraber, onların ilgisini çekecek tarzda ve sade bir üslupla yazılmıştır. Bununla beraber, Mirza Abdurrahim sosyal ve siyasi konularda söylemek istediği pek çok şeyi bu eserinde Ahmet'in dilinden anlatmış, üstelik hem çocukların hem de büyüklerin anlayışına uygun bir şekilde, her yaştan insanın ilgisini çekecek tarzda kaleme almıştır.

Ahmet, yazarın hayali çocuğudur. Kitabın birinci cildinde Ahmet, henüz okula gitmemektedir. Gördüğü şeyler ve tanık olduğu olaylara dair babasına pek çok soru sormakta, babası ise Ahmet'in sorularını yanıtlayarak çocuğun merakını gidermektedir. İkinci ciltte ise Ahmet, artık Tebriz'de bir okulda okumaktadır. Bu ciltte daha çok bilimsel konulara temas edilmiştir. Ahmet, kardeşleri Mahmut, Esat, Zeynep ve Mahruh'la tartışmaktadır. Babası Ahmet'i fizik, kimya, matematik gibi alanlarda daha fazla aydınlatmakta, çocuğun ufkunu açmaktadır.

Sefîne-i Tâlibî'de bilimsel konularla beraber toplumsal meselelere de temas edilmiştir. Eserde baştan sona bir vatanseverlik çizgisinin takip edildiği görülmektedir. Çocukların eğitimi de yazarın bu eserinde özellikle üzerinde durduğu konulardan biridir. Mirza Abdürrahim çocuk oyunlarının ve oyuncakların nasıl olması gerektiği konusunda da ilgi çekici görüşler ortaya koymuştur.

Sefîne-i Tâlibî'nin çocuk kahramanı Ahmet'i, "Doğu'nun Emile'i" olarak tanımlayan Mirali Manafi şöyle yazar: "Talbov, Ahmet'in simasında Fransız yazarı Jean-Jacques Rousseau'nun Emile'i gibi bir kahraman karakteri oluşturmayı kendine hedef edinmiş ve bu mühim görevin üstesinden lâyıkıyla gelmiştir."³⁸

Risâle-i Hey'et-i Cedîd: Bu eser de Farsçadır ve 1895 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser aslında Fransız astronomi bilgini ve astronomiye popülerlik kazandıran kişi olarak tarihe geçen Camille Flammarion'un (1842-1925) bir eserinin Rusça çevirisinin Farsçaya aktarılmasıyla oluşmuştur. Fakat Mirza Abdürrahim, diğer tercümelerinde yaptığı gibi burada da çok serbest bir tutum izlemiş, eserin lüzumsuz bulunduğu kısımlarını atarken, kendince önemli gördüğü bazı bölümlere de şerhler ilâve etmiştir.

Mesâlikü'l-Muhsinîn: Farsça yazılmış olan bu eser, 1905 yılında Kahire'de basılmıştır. Araştırmacıların, edebî değeri bakımından Mirza Abdürrahim'in en büyük eseri olduğu konusunda ittifak ettikleri *Mesâlikü'l-Muhsinîn*, yazarına büyük ün kazandırmıştır. *Mesâlikü'l-Muhsinîn* yayımlanır yayımlanmaz Feridun Bey Köçerli eserin bir bölümünü Azerbaycan Türkçesine aktarmıştır. Köçerli eserde anlatılanları oldukça yerinde ve doğru bulmaktadır: "...İranda şimdilikte vukua gelen bazı işleri ve İranlıların evza-ı maişetini öyle bir maharet ve ustalıklı, edibâne tahrir kılıyor ki güya kabil bir nakkaş onların aynıyla suretini çekip gözlerinizin önüne koyuyor."³⁹

Mesâlikü'l-Muhsinîn, İran'ın kuzeyinde bulunan Demavend Dağı'na hayalî yolculuğu anlatan yarı fantastik bir eserdir. Bununla beraber yazar, 1896'da çıktığı Mekke yolculuğunda aldığı notların bir kısmını da bu eserinde kullanmıştır. Eserde çeşitli insan karakterlerine rastlarız. Bunlar arasında dervişler, bilim adamları, köy ağaları, devlet memurları, Hintliler, Avrupalılar, İranlılar vb. vardır. Fakat eserin ana karakterleri, yani Demavend Dağı'nda araştırma yapmak üzere yola çıkanlar, ekip başkanı Muhsin, mühendisler Mustafa ile Hüseyin, hekim Ahmet ve kimya öğretmeni Muhammet'tir. Eserde birbirinden çok farklı kentler ve kasabalarla da karşılaşırız. Bunlardan bazıları fantastik çizgilerle anlatılmıştır. *Mesâlikü'l-Muhsinîn*'de hurafeler, fala inanmak, zulüm, istibdat, aylıklık, yabancı hayranlığı kötülenmiştir.⁴⁰

Mesâilü'l-Hayât: Farsça yazılmış olan bu eser 1906'da Tiflis'te "Gayret" matbaasında basılmıştır. "Gayret", Azerbaycan basın ve edebiyat tarihi içinde özel yeri olan matbaalardan biridir. 1905'te Celil

38 Manafi, s. 85.

39 Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri II*, Bakü 1926, s. 202.

40 *Mesâlikü'l-Muhsinîn*, Rusçaya da tercüme edilmiş ve üzerine doktora tezi hazırlanmıştır. Bkz. Patimat Alibekova, *Janrovie i İdeyno-Hudojestvennie Osobennosti Romana Abdurragima Talibova Puti Pravednih*, (basılmamış doktora tezi), Mahaçkale 1998.

Memmedguluzade, Ömer Faruk Numanzade ve tüccardan Bağırzade adlı bir zat tarafından kurulan matbaada Azerbaycan edebiyatının pek çok önemli eseri basılmıştır. Azerbaycan basın tarihinde mühim yeri olan *Molla Nasreddin* dergisi de 1906-1909 yılları arasında bu matbaada basılmıştır. Çar yönetimi tarafından sıkça denetlenen matbaanın faaliyetine 1909 yılında son verilmiştir.⁴¹

Ayrı bir eser olarak yazılmasına rağmen *Mesâilü'l-Hayat*, bazı edebiyat tarihçilerince *Sefîne-i Tâlibî*'nin üçüncü cildi gibi kabul edilmektedir. Örneğin Mirali Manafî şöyle yazar: “Derin tahlilden ve diğer eserlerle mukayeseden anlaşılmalıdır ki birinci ve ikinci ciltleri *Sefîne-i Tâlibî yâ Kitâb-ı Ahmed*, üçüncü cildi ise *Mesâilü'l-Hayât veyâ Kitâb-ı Ahmed* adını alan bu eserlere birlikte *Kitâb-ı Ahmed* adını vermek ve bunu bilimsel eğitici bir roman olarak kabul etmek doğru olur.”⁴² Bu yaklaşımın başlıca nedeni, iki eserin başkarakterinin ortak olmasıdır. *Sefîne-i Tâlibî*'nin Ahmet'i *Mesâilü'l-Hayât*'ta büyümüş, Dârülfünun bitirmiş başarılı bir mühendis olarak karşımıza çıkar.

Mesâilü'l-Hayât'ta toplam dört karakter vardır. Bunlar; Ahmet, Ahmet'in babası, yani kitabın yazarı, yazarın Ağa Rıza ile Ağa Abdullah adlı arkadaşlarıdır. Ağa Rıza ve Ağa Abdullah da eğitimli kişilerdir. Fakat bunların dünya görüşleri arasında önemli fark vardır. Ağa Rıza, Ahmet'in hep daha fazla bilgiye sahip olmasını, bilimde sürekli olarak ilerlemesini istemekte ve teşvik etmektedir. Bunu yaparken de Batı'yı, Batılıları örnek göstermektedir. Ağa Rıza'ya göre Ahmet'in Batı'nın ilmine sahip olması ve halkını Batı'ya muhtaç olmaktan kurtarması gerekmektedir. Oysa Ağa Abdullah; Batı'yı, Avrupa'yı bütünüyle, bilim ve tekniğiyle beraber reddetmektedir. Ağa Abdullah, Batı'nın bilim ve teknikte ilerlemesinin fuzulî üretimi teşvik ettiği, bunun da yeni pazarlar bulmak, yeni ülkeler fethetmek için bir bahane olduğu kanısındadır. Ağa Abdullah'a göre Batı'nın ilmi ve tekniği, sömürgeciliğini daha fazla yaygınlaştırmaya hizmet etmektedir.

Mesâilü'l-Hayât'ta hem bireylerin hem de halkların özgürlüğü konularına temas edilmiştir. İran'ın geriliği, Şah rejiminin istibdadı, cehalet ve hurafeler, eserin ana konuları olarak işlenmiştir.

İzâhât der-Husûs-ı Âzâdî: 1906 yılında Tahran'da basılan bu kitap da Farsçadır. Kitapta halkın ihtiyaçları, anayasanın ve Millet Meclisi'nin yararları, milletvekillerinin görevleri anlatılmıştır. Eser sekiz bölümden oluşur. Bu bölümlerde sırasıyla özgürlüğün “gerçek anlamından” bahsedilmiş, Millet Meclisi'nin mahiyeti izah edilmiş, faydalarına değinilmiş, milletvekillerinin önerileri ele alınmış ve açıklanmış, İrand'a gelecekte yapılması gereken yasalar üzerinde durulmuş, ülkenin maliye sistemi irdelenmiş ve Anayasa konusu değerlendirilmiştir. Bu eserde Mirza Abdürrahim, özgürlüğün iki büyük düşmanı olduğunu söyler. Yazara göre, birinci düşman sınırsız iktidarlarını korumaya çalışan ve halkın hassasiyetlerini kendi zevklerine feda eden müstebitler, ikinci düşman ise cehalettir. Mirza Abdürrahim, cehaletin birinciden bin kat daha güçlü ve korkunç bir düşman olduğuna inanmaktadır.

Siyâset-i Tâlibî: Mirza Abdürrahim'in ölümünden sonra bir arkadaşı tarafından Tahran'da 1911 yılında bastırılan bu eser de Farsçadır. Eser iki bölümden oluşmuştur. “Siyasî Makale” adlı birinci

41 “Gayret”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Bakü 1979, III, s. 117-118.

42 Manafî, s. 97.

bölümde uluslararası ilişkilerden bahsedilmektedir. Burada özellikle Rusya'nın durumu ele alınmıştır. "Mülkî Makale" adlı ikinci bölümde ise İran'ın özgürleştirilmesi meselesine temas edilmiştir.

Siyâset-i Tâlibî'de İran'ın geriliğinin en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilen eğitim sisteminin durumu ele alınıp incelenmiştir. Mirza Abdürrahim'e göre İran eğitim sisteminde köklü değişiklik yapılması, yeni ders programlarının hazırlanması, yeni ders kitaplarının yazılması gerekmektedir. Eserde Batılı ülkelerin sömürgecilik politikası kötülenmekte ve yurtsever İran gençlerinin memleketlerini gerilikten kurtarmak için çare arayışlarından bahsedilmektedir.

Mirza Abdurrahim Talıbov'un az sayıda şiir yazdığı da bilinmektedir. Yine Farsça olan şiirlerinin toplamda 300 beyit kadar tuttuğu ve tamamının vatan konusunda yazıldığı bilgisini Mirali Manafî'nin kitabından alıyoruz.⁴³ Mirza Abdürrahim'in şiirlerinden bazıları dönemin çeşitli gazetelerinde yayımlanmıştır. Örneğin Bakü'de çıkan *Seda* gazetesi Mirza Abdürrahim'in bir şiirine sayfalarında yer vermiştir.⁴⁴

Mirza Abdurrahim'in şiirleri içinde en önemlilerden biri 60 beyitlik *Kasîde-i Vataniye*'sidir. O, 1900 yılında Avrupa gezisinden dönen İran Şahı Muzafferiddin Şah'la Haçmaz İstasyonu'nda görüşmüş ve *Kasîde-i Vataniye*'yi Şah'a takdim etmiştir.⁴⁵ Şiirde İran'ın çağdaş dünyanın gerisinde kalmasından, İran halkının acıklı durumundan, devlet yetkililerinin halkın ve devletin malını yağmalamalarından bahsedilmektedir.

Sonuç

Doğduğu Tebriz'de klasik medrese eğitiminden geçen Talıbov, fikrî mücadelesine din adı altında faaliyette bulunan hurafelere ve hurafecilere karşı çıkmakla başlamış, mücadelesini zamanla siyasî zemine kaydırmıştır. Yaklaşık 30 yaşındayken gittiği Rusya'da Rus edebiyatıyla tanışması, Talıbov'un ufkunun farklı bir yöne açılmasına neden olmuştur. Uzun süreli İstanbul, Mekke ve Berlin gezileri hem Doğu'yu hem de Batı'yı daha iyi tanımasına fırsat oluştururken gelecekte yazacağı eserler için de bolca malzeme vermiştir.

Talıbov, İstanbul'da gizli olarak çıkardığı *Şahseven* gazetesini İran hükümetiyle mücadelede bir araç olarak kullanmış; iş hayatında kazandığı başarı sayesinde, dönemin aydın kişilerini ve yeni tarzda eğitim veren okulları destekleyerek sergilediği hayırseverliğiyle de dikkat çekmiştir. Yazdığı eserlerle de özellikle Azerbaycan Türkleri ve bütünüyle İran'ın toplumsal düşüncesi üzerinde önemli tesir icra etmiştir. 1905-1911 İran Devrimi'ne yol açan düşüncelerin şekillenmesindeki rolü ise yadsınamaz. Eserlerinde eğitim, Doğu-Batı çatışması, bireylerin ve milletlerin özgürlüğü, siyasî iktidar ve siyasî düzen sorunlarını etraflıca irdelenmiştir. *Şahseven* gazetesiyile Azerbaycan basın tarihinde edindiği yer, önem taşımaktadır. Ayrıca Talıbov'un fen bilimleri alanındaki çevirileriyle Farsçaya kazandırdığı terimlerden pek çoğu bugün bile kullanılmaktadır.

43 Manafî, s. 158.

44 *Sedâ*, no. 52, Bakü 6 Mart 1911.

45 Manafî, s. 160.

BİBLİYOGRAFYA

- “Gayret”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, III, Bakü 1979.
- “Talibov Mirza Abdürrahim”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, IX., Bakü 1986.
- Ağayev, Ahmed, “Bir Pir”, *İrşâd*, No. 47 (18 Mart 1907), Bakü.
- Alibekova, Patimat, *Janrovie i İdeyno-Hudojestvennie Osobennosti Romana Abdurragima Talibova Puti Pravednih*, (basılmamış doktora tezi), Mahaçkale 1998.
- Alibeyov, Mustafa, “Mirza Abdürrahim Talibov’un Vefatı”, *Işık*, No. 7 (Mart 1911), Bakü.
- Browne, Edward, *Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914.
- Çaykin, Konstantin, *Kratkiy Oçerk Noveyşey Persidskoy Literaturi*, Moskova 1928.
- Ebû Tâlibzâde, Mirza Abdürrahim, *Sefine-i Tâlibî*, İstanbul 1895.
- Hâdi, Mehemmed, “Şarkta Bir Sitâre-i Edebin Ufûlü”, *Tanîn*, No. 930 (5 Nisan 1911), İstanbul.
- Hüseynzâde, Ali, “Mesâilü'l-Hayat”, *Fuyûzât*, No. 13 (24 Mart 1907), Bakü.
- İmzasız, “Talibov’un Muhtasar Tercüme-i Hâli”, *Yeni Hakikat*, No. 33 (3 Mayıs 1911), Bakü.
- İsfahanî, Seyyid Cemaleddin, “Moskof Mektubu”, *Tâze Hayat*, No. 14 (18 Nisan 1907), Bakü.
- Köçerli, Feridun, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Materyalleri*, Bakü 1926.
- Köçerli, Feridun, *Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü 2005.
- Manafî, Mirali, *Mirza Abdürrahim Talibov*, Bakü 1977.
- Memmedguluzâde, Celil, “Millet Kurbanları”, *Molla Nasreddin*, No. 21 (26 Mayıs 1907).
- Memmedli, Gulam, *Hıyâbânî*, Bakü 1949.
- Müctehidi, Mehdi, *Ricâl-i Azerbaycan der-Asr-ı Meşrutiyet*, Tahran 1979.
- Paşayev, Mir Celal, “Ahundov’un Farsça Yazan Öğrencileri”, *M. F. Ahundov Hakkında Makaleler*, Bakü 1962.
- Takizâde, Seyyid Muhammed, “Vefât-ı Üstâd veyâ Feryâd-ı Şâkird”, *Sedâ*, No. 52 (6 Mart 1911), Bakü.
- Uzun, Enver, *Güney Azerbaycan Basın Tarihi (1816-2002)*, Trabzon 2002.
- Vezirov, Haşim, (başlıksız), *Sedâ*, No. 48 (28 Şubat 1911), Bakü.